

Георгиева, Цветелина. Асиметрия в значенията при някои съществителни имена в българския език (с оглед представянето им в лексикографските трудове). – В: Слово и словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова. ИК „Емас”. София. 2010. с. 68-76. ISBN 978-954-357-207-6.

**АСИМЕТРИЯ В ЗНАЧЕНИЯТА ПРИ НЯКОИ
СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК С ОГЛЕД
НА ПРЕДСТАВЯНЕТО ИМ В ЛЕКСИКОГРАФСКИТЕ ТРУДОВЕ**

Nouns in the Bulgarian language which denominate a man and a woman, perceived as a pair (e. g. spouse, newly weds) are examined in the article. It is proved that these words are separate lexemes, which are different from the plural forms of the corresponding masculine nouns which are components of the paraphrase of the words. It is proposed their inclusion as separate head words in explanatory dictionaries.

Ключови думи: съществителни имена, число, лексикална семантика, тълковен речник

В статията си „Словообразуване, лексикология, лексикография – взаимовръзка и взаимна обусловеност“, въз основа на връзката между словообразователното и лексикалното значение на производната дума, Юлия Балтова предлага модел за структуриране на лексикографските дефиниции в тълковен речник. Подчертава се, че възможността за моделиране на лексикографските дефиниции се основава на подход, при който „описанието на лексикалните единици трябва да се провежда от значение към форма, а не от форма към значение, както е при традиционната лексикография“ (Балтова 2009: 284).

Подходът от значение към форма се прилага и в настоящата статия, в която обект на анализ са имена, назоваващи в българския език двойка лица (мъж и жена), възприемани като едно цяло. Тези имена се обособяват в два типа:

1. тип – *годеници, кумове, младоженци, любовници, родители, съпрузи* и др.
2. тип – *сгодени<те>, млади<те>, стари<те>, дърти<те>, влюбени<те>* и др.

Тук ще бъдат анализирани само съществителните от първия тип¹.

В хода на изследването възникнаха следните въпроси: 1) как са определени и отразени тези съществителни в българските граматика и речници; 2) дали това са форми за множествено число на съответните съществителни от м.р. или могат да се разглеждат като самостоятелни лексикални единици.

Първият тип съществителни имена не е бил обект на специално изследване в нашата езиковедска литература, не е посочен и в българските граматика. Макар че и

при *родител-и*, *кум-ове*, както и при *лекар-и*, *учител-и*, *писател-и*, *дук-ове* окончанията за мн.ч. са едни и същи (*-и* и *-ове*), примери от разглеждания тип липсват (сякаш умишлено се избягват) в раздели, посветени на образуването на форми за множествено число на съществителни от мъжки род (вж. Граматика 1983, Куцаров 2007, Ницолова 2008). Изключение прави монографичният труд на Ст. Буров „Форми и значения на съществителното име“, където се посочва като по-интересен случаят с *годеници*, *любовници* и под., определени от автора като „форми за множ. ч. [?], ... [които] са *pluralia tantum*“ (вж. Буров 1996: 51).

Известно е, че **множественото число при съществителните имена** в съвременния български език е морфологична категория, която означава количество (брой или мярка) на предмети и маси, назовани със съществителните имена. С тази категория се назовават два вида множество – неопределено и определено (вж. Буров 2004, Ницолова 2008, Куцаров 2007 и др.; за количеството като семантична категория вж. Крумова-Цветкова 2007).

Формата за мн.ч. при количествено неопределеното множество може да означава б р о и м и предмети (напр. *книги*, *риби*, *студенти*) или н е б р о и м и (напр. *трици*, *данни*, *въглища* и др.). Езиковите единици, които назовават неброимите предмети, са известни като *pluralia tantum*. Те нямат форма за ед.ч. за разлика от броимите съществителни (срв. *книга* – *книги*)

Формите за мн.ч. на съществителни имена, с които се назовава двойка взаимно свързани предмети (напр. *очи*) или предмет, който се състои от две части (напр. *очила*), означават количествено определено множество. Езиковите единици, които назовават такова множество, Реформатски нарича *dualia tantum* (вж. Реформатски 1960)². В зависимост от това дали частите на това множество са делими или не, съществителните се разпределят в две групи:

1) съществителни имена, които назовават двусъставен предмет, чиито части не могат да се делят на две, напр.: *очила*, *хриле*, *гащи*, *панталони*, *белезници* и др. и

2) съществителни имена, които назовават двусъставен (чифтен) предмет, чиито части могат да съществуват самостоятелно и имат форма за ед.ч., напр.: *очи* (срв. $око_1 + око_2$), *уши* (срв. $ухо_1 + ухо_2$), *ръце* (срв. $ръка_1 + ръка_2$), *обувки* (срв. $обувка_1 + обувка_2$), *ботуши* (срв. $ботуш_1 + ботуш_2$), *обеци* (срв. $обеца_1 + обеца_2$), *кънки* (срв. $кънка_1 + кънка_2$) и др.

В речниците езикови единици от типа *годеници* се определят обикновено като форма за множествено число на съществителното *годеник*. В езика ни наистина

съществува такава формация, чиято парафраза е: ‘множество от мъже, които са (с)годени’, т.е. *годеници* (1) = *годеник*₁ + *годеник*₂ + *годеник*₃ и т.н. Има обаче и друга формация – *годеници* (2), чиято парафраза е: ‘двойка (обикн. разнополови) лица (мъж и жена), които са (с)годени един за друг; годеник и неговата годеница’, т.е. *годеници* (2) = *годеник* + (*неговата*) *годеница* (срв.: *Те са годеници! Ще се женят другия месец.* и *Те са годеник и годеница! Ще се женят другия месец.*)³.

Като се отчетат морфологичните особености и изведените по-горе парафрази на двете формации, може да се посочи следното:

1) *годеници* (2) е дефинирано (количествено определено) сборно множество, а *годеници* (1) – недефинирано (количествено неопределено) сборно множество;

2) чрез *годеници* (2) се назовава нов двусъставен предмет (реалия) – двойка лица, които са равнопоставени (равноредни) и между тях съществува взаимопредполагаща се връзка (‘са (с)годени един за друг’), докато чрез *годеници* (1) се назовава множество от еднородни предмети (реалии), всеки от които е независим от другия / другите (‘са (с)годени’), т.е. независимо от формалната си тъждественост *годеници* (1) и *годеници* (2) се различават в семантичен план;

3) *годеници* (2) е неброимо съществително, докато *годеници* (1) е броимо;

4) при *годеници* (1) -и е флексийна морфема (окончание), при *годеници* (2) -и има и друга (семантична) функция, която го доближава до функцията на суфиксалните словообразователни форманти.

Двете формации назовават две различни множества – *A* [за *годеници* (1)] и *B* [за *годеници* (2)], които могат да бъдат изразени по следния начин:

$A = \{x \in P(x)\}$, където $x = \text{‘мъж’}$ и за всяко x принадлежи свойството $P = \text{‘който е (с)годен за някого’}$, като броят на x е по-голям или равен на 2

и

$B = \{z \in P(z)\}$, където $z = x$ (мъж) + y (жена) и за всяко z (т.е. една двойка лица мъж и жена) принадлежи свойството $P = \text{‘който са (с)годени един за друг’}$.

Както се вижда, разликата в левите части на равенствата произтича от съдържанието (пълнежа) на десните части, а именно: $x \neq z$, като x е само един от компонентите, включени в z .

Тогава каква формация е *годеници* (2) и дали посочената по-горе асиметричност в значенията е отразена някъде. Тъй като единствено Ст. Буров отделя специално внимание на този тип единици, като отбелязва, че те са „форми от съответните съществителни от мъжки род“, които „имат дуално значение“ (Буров 1996: 51–52),

логично е да се потърси информация в тълковните речници, където за всяка лексикална единица е изготвен пълен „портрет“, като се отчитат нейните семантични, морфологични, а в някои случаи и синтактични особености.

Общоприето правило е словникът на един речник да включва единици, представени в основната им форма. За повечето съществителни основна е формата им в ед.ч., но има и изключения. Така например съществителните *pluralia tantum* (напр. *трици*, *данни*, *въглища* и др.) притежават само форма в множествено число. Тя се явява и тяхна представителна форма. По традиция съществителните от разглеждания тип са определяни като дефективна форма на „съответното“ мъжкородово име и са включвани (понякога и непоследователно) в неговата статия с отделно значение. Отклонение от практиката при представянето на тези единици се открива само при двойката *родители*. Потвърждение на това наблюдение са посочените по-долу статии от четири наши речника (РБЕ, БТР 1976, ТР 1997 и БТР 2004), които са дадени подборно, понякога в непълен, но достатъчно информативен вид:

годеници

годеник, *мн.* -ци, *м.* 1. Момък, който се е обвързал с обещание да се ожени, годил се е. 2. Само *мн.* Сгодени един за друг момък и мома (РБЕ III: 260).

годеник *м.* и **годеница** *жс.* Момък, мома – от годежа им до женитбата (БТР 1976: 120).

годеник *м.* и **годеница** *жс.* Момък, мома, които са сгодени (ТР 1997: 106).

годеник *м.* и **годеница** *жс.* Лице, което е сгодено (БТР 2004: 112).

[Забел.: В последните три речника, които са еднотомни, въобще не е посочена форма или заглавна дума *годеници*. Друг е въпросът дали е коректно от лингвистична гледна точка включването на две разнородови лексеми в една заглавка.]

младоженци

младоженец, *мн.* -нци, *м.* 1. Мъж в деня на сватбата си или наскоро след нея. 2. Само *мн.* Мъж и жена в деня на сватбата им или наскоро след нея (РБЕ IX: 546).

младоженец *м.* и **младоженка** *жс.* Човек, когато се жени или наскоро след женитбата (БТР 1976: 439).

младоженец *м.* и **младоженка** *жс.* Човек когато се жени или наскоро след женитбата (ТР 1997: 329).

младоженец *м.* и **младоженка** *жс.* Лице в деня на сватбата си и наскоро след нея (БТР 2004: 363 с.).

[Забел.: Отново в последните три речника липсва **младоженци**. В БТР 1976 обаче думата **новобрачни** е синонимно тълкувана чрез **младоженци**. Срв.: в речниковата статия на прилагателното **новобрачен** е посочено трето значение: „като *същ. мн.* Младоженци. *Новобрачните заминаха на сватбено пътешествие*“ (БТР 1976: 523).]

съпрузи

съпруг, мн. съпрузи, м. 1. Мъж по отношение на жената, с която е в брак; мъж. 2. само *мн.* Съпруг и съпруга (ТР 1997: 757).

[Забел.: 1. Томът от РБЕ предстои да се състави. 2. В БТР 1976: 941 и 942 има отделни речникови статии за **съпруг** и **съпруга**, но няма такава за **съпрузи**. 3. В еднотомен речник, какъвто е ТР 1997 се появява значение за **съпрузи** ‘съпруг и съпруга’. В същия речник има отделна статия и за **съпруга** (ТР 1997: 757). За отбелязване е и фактът, че в една заглавка се обединяват две различни по форма и съдържание лексеми **съпруг** и **съпрузи**. 4. В БТР 2004 има отделни речникови статии за **съпруг** и **съпруга** (БТР 2004: 703), но никъде не е посочено наличието на лексема **съпрузи**.]

родители

родители мн. (родител м. и родителка ж.) Баща и майка (БТР 1976: 839).

родители мн. (родител м. и родителка ж.) Баща и майка (ТР 1997: 677).

родители мн. Баща и майка (БТР 2004: 624).

[Забел.: 1. Томът от РБЕ предстои да се състави. 2. В БТР 2004 има статия за **родители**, но не са посочени, както в по-горните речници, наличието на лексемите **родител** и **родителка**, нито пък има отделни статии за тях. 3. Най-вероятно самостоятелната статия на *родители* се дължи по-скоро на интуитивност. Явно възприемането на тази единица като лексема, назоваваща едно цяло, пък дори то и двукомпонентно, дава основание на лексикографите да я включат като заглавка в речник. Ако приемем, че интуицията им е вярна, трябва да се изясни какво представляват езиковите единици от разглеждания тип съществителни и защо трябва да се включват като отделни заглавни думи.]

кумове

кум, кумът, кума, мн. кумове ..., м. 1. Свидетел при подписването на граждански брак, с когото младоженците се сродяват по некръвна линия; кръстник... 5. Само *мн.* Мъж и жена, които венчават или кръщават; кръстници (РБЕ VIII: 358).

кум м. и кума ж. Който венчава или е венчал някого; кръстник (БТР 1976: 378).

кум м. и кума ж. Който венчава или е венчал някого; кръстник (ТР 1997: 284).

кум м. Лице, което венчава или е венчавало (БТР 2004: 315).

[Забел.: И в последните три речника не е отразено съществуването на **кумове**. В БТР 2004 лексемата **кума** не се открива като отделна заглавка, нито е включена наравно с **кум** според практиката в този речник.]

любовници

любовник, *мн.* -ци, *м.* 1. Лице, което има предбрачни или извънбрачни обикн. полови връзки. 2. Само *мн.* Любовна двойка; влюбени (РБЕ VIII: 815).

[Забел.: За разлика от РБЕ VIII, където формация **любовници** присъства със самостоятелно значение в статията на **любовник**, в останалите речници има само отделни статии за **любовник** и **любовница** и никъде не е отразено съществуването на лексикалната единица **любовници**.]

Подобни липси и несъответствия могат да се открият и за други съществителни от разглеждания тип като *сватове*, *тъстове* и под. Прегледът на няколкото български речника, част от чиито статии с оглед на изследвания проблем бяха поместени по-горе, създава впечатлението, че при еднотомните речници такива лексеми не са обект на описание. Изключения има, но те по-скоро говорят за непоследователност или за колебание при изготвяне на словника. Факт е обаче, че в многотомния *Речник на българския език*, който най-пълно отразява лексиката на езика ни, на тези формации им е отредена съдбата да бъдат в речниковата статия на мъжкородовото съществително име, т.е. *годеници* при *годеник*, *кумове* при *кум*, *младоженци* при *младоженец*, *любовници* при *любовник* и т.н. Там те са посочени като отделно значение със съответната уточняваща бележка: Само *мн.* Изводът е, че въпросните формации не се приемат като отделни лексикални единици, а като дефективна форма на „съответното“ съществително име от м.р. Оказва се обаче, че в статията за съществително име от м.р. (напр. *годеник*) се посочва една и съща от фонетична гледна точка формация, която реализира две различни значения – веднъж се приема, че формацията е редовна форма на мн.ч.: *годеници* (1) = *годеник*₁ + *годеник*₂ + *годеник*₃ + ..., за което говори граматичната бележка *мн.* -ци, поставена в началото на статията, и втори път – че същата формация е дефективна по отношение на ед.ч.: *годеници* (2) = *годеник* + (*неговата*) *годеница*. Включването на *годеници* (2) като самостоятелно значение в структурата на статията за *годеник* предполага наличието на някаква мотивираща (съотносителна) връзка или с *годеник*, или с *годеници* (1). Семантична връзка обаче, както беше посочено по-горе, не съществува, тъй като в обема на понятието *годеници* (2) влизат равноправно освен *годеникът* и неговата *годеница*. Окончанието за мн.ч. се

оказва подвеждащо за възприемането на двете формации като една и съща. В случая показателят *-и* маркира различни по тип предмети (един броим и един неброим) и едва ли има логично обяснение как неброими съществителни от типа *годеници* (2) са форми за мн.ч. на броимо съществително като *годеник*. Всъщност, *годеници* (1) и *годеници* (2) принадлежат към различни парадигми. Лексемата *годеници* (2) (= *годеник* и неговата *годеница*) има двучленна парадигма: към изходната единица може единствено да се добави членната морфема *-те*, показател за определеност: *Годениците се ръкуваха с нас*. Лексемата *годеник*, която е в ед.ч., има следната многочленна парадигма: за ед.ч. *годеника*, *годеникът*; за мн.ч. *годеници* (= няколко мъже, които са (с)годени), *годениците*. Оказва се, че *годеници* (1) е част от редовна парадигма, чийто връх е *годеник*, а *годеници* (2) има двучленна дефективна парадигма с връх самата лексема *годеници* (2). Срв.:

Редовна парадигма

(връх) **ГОДЕНИК**

годеника

годеникът

годеници (1) ‘множество от мъже, които са (с)годени’

годениците

Дефективна парадигма

(връх) **ГОДЕНИЦИ** (2) ‘годеник и неговата годеница’

годениците.

Фактът, че *годеници* (2) назовават количествено определено множество, изключва възможността тези съществителни да бъдат определяни като *pluralia tantum*. Вътрешната им структура по-скоро напомня втората посочена по-горе група *dualia tantum*. Частите на разделното множество от типа *годеници* (2) са две лица, всяко от които има свое езиково означение (срв. компонентите *годеник* и *годеница*). Подобно на съществителните *dualia tantum*, с които се назовават чифтни човешки органи и части на човешкото тяло (*очи*, *уши*, *ръце*) и чифтните им принадлежности (*ръкавици*, *чорапи*, *обувки*), анализираният тип единици назовава чифтна двойка лица, която се възприема като цяло само в своята двусъставност. Разбира се, разлика съществува – ако при *dualia tantum* от типа *очи*, *ботуши* и под. съставните елементи, взети разчленено, са едни и същи във формално и смислово отношение (срв. напр. *очи* = *око*₁ + *око*₂), то при *годеници* (2) това изискване не е спазено (срв. *годеници* (2) = *годеник* + *годеница*,

младоженци = *младоженец* + *младоженка*, *любовници* = *любовник* + *любовница*, *кумове* = *кум* + *кума*, *съпрузи* = *съпруг* + *съпруга*).

Като се има предвид посоченото различие, най-приемливо се оказва съществителни от типа *годеници* (2) да се разглеждат като *dualia tantum* при условие, че се обособи в рамките на *dualia tantum* трета самостоятелна група езикови единици, назоваващи чифтна двойка лица. Тогава съществителни от типа *годеници* (2) ще се характеризират с признаците *количествена определеност*, *неброимост* и *делимост*.

Въз основа на направения анализ и посочените примери може да се обобщи: 1) не е правилно в една речникова статия да се обединяват парадигмите на **годеник** и **годеници (2)** не само от семантична, но и от граматическа гледна точка и 2) формации като *годеници* (2) не са форми на „съответните“ съществителни от м.р., а езикови единици със статус на лексеми и тяхна представителна форма е формата за мн.ч. (чрез нея се назовава един предмет в неговата цялост и завършеност). Това от своя страна е предпоставка за редовното им включване като заглавни единици в речниците. В този смисъл, за да се изготви пълен и точен „портрет“ на думите в съвременните лексикографски трудове, водещ трябва да бъде не формалният принцип (както се вижда, той се оказва подводен камък), а семантичният.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вторият тип съществителни ще бъде обект на анализ в друго изследване.

² В българските граматики съществителните *dualia tantum* се разглеждат в рамките на *pluralia tantum*.

³ Трябва да се отбележи, че формата за мн. ч. на *годеник* и формата за мн. ч. на *годеница* е една и съща: *годеници*. При *съпрузи*, *кумове* и др. това не се наблюдава. Навсякъде обаче единицата, с която се назовава двойката лица, формално съвпада с множественото число на съществителното от м.р. Това обяснява защо при съпоставянето се предпочитат тези две единици.

ЛИТЕРАТУРА

Балтова 2009: Балтова, Ю. *Словообразуване, лексикология, лексикография – взаимовръзка и взаимна обусловеност*. – Словообразуване и лексикология. Доклади от Десетата международна конференция на Комисията по славянско словообразуване при Международния комитет на славистите, София, 1–6 октомври 2007 г. София. Университетско изд. „Св. Климент Охридски“, с. 279–289.

Буров 1996: Буров, Ст. *Форми и значение на съществителното име*. Велико Търново. ПИК. 197 с.

- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. Велико Търново. Изд. „Фабер“. 435 с.
- Граматика 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология*. София. Изд. на БАН. 511 с.
- Крумова-Цветкова 2007:** *Семантичната категория количество и нейното изразяване в българския език*. София, Академично изд. „Проф. Марин Дринов“. 206 с.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Морфология*. – Съвременен български език. Фонетика, лексикология, словообразуване, морфология, синтаксис. Пловдив. Университетско изд. „Паисий Хилендарски“, с. 277–497.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София. Университетско изд. „Св. Климент Охридски“. 523 с.
- Реформатски 1960:** Реформатский, А. А. *Число и граматика*. – Вопросы грамматики. Сборник статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова. Москва – Ленинград, с. 385–400.

ИЗТОЧНИЦИ

- РБЕ III:** *Речник на българския език*. Т. 3. София. Изд. на БАН, 1981. 770 с.
- РБЕ VIII:** *Речник на българския език*. Т. 8. София. Изд. на БАН, 1995. 823 с.
- РБЕ IX:** *Речник на българския език*. Т. 9. София. Академично изд. „Проф. Марин Дринов“, изд. „Емас“. 880 с.
- БТР 1976:** Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. (3 изд.) София, 1976. 1077 с.
- ТР 1997:** Дечева, Д. *Тълковен речник с фразеологични съчетания*. София. „Атлантис“. 891 с.
- БТР 2004:** Радева, В. *Български тълковен речник*. Пловдив. Изд. „Хермес“. 823 с.